

ETİMOLOJİ METOD VƏ ONUN TOPONİMİKADA TARİXİ**(Nümunələr M.Kalankatukiunun "Alban tarixi" əsərindəndir)**

Etimologiya – sözün mənşəyi və tarixi haqqında elm olmaqla, tarixi dilçiliyin mühüm, vacib və maraqlı sahələrindən biri sayılır. İctimai şüurun məhsulu olan və nitqimizi təşkil edən sözlər tarixi inkişaf prosesində obyektiv varlığı əks etdirir. Sözün tarixi xalqın tarixi ilə sıx bağlı olduğundan tarixi və etnoqenetik sualları cavablandırmaqdan ötrü etimoloji tədqiqatlar çox vacibdir. Uzun illər etimologiya toponimikanın əsas problemlərindən olmuş və bu problem hələ də öz həllini tapmamışdır. İlk növbədə onun bir problem kimi vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Müqayisəli-tarixi metod yaranmazdan əvvəl, coğrafi adların etimologiyası, bütövlükdə, kifayət qədər asan və uyğun görünür və etimoloji axtarışlar bu formada aparılırdı. V.K.Trediakovskinin sadə fantaziyalarını buna nümunə olaraq təqdim etmək olar. Məsələn, Norveç xəritənin yuxarı hissəsində olduğu üçün Navrexiya (navexu), İtaliya uzaqdakı Udaliyadır (udalennaya) və s. kimi fikirləri ilə etimologiyanın inkişafını və digər elmlərlə əlaqəsini görmür və onu bir elm kimi bəsitləşdirirdi. V.K.Trediakovskinin coğrafi adların etimologiya ilə əlaqəsinin zəif olması və yaxud da heç olmaması haqqında mülahizələri elmdə çox suallar doğurmuşdu (13, 169).

Məsələ burasındadır ki, o dövrdə etimologiyayı qurmaq və yoxlamaq üçün heç bir meyar yox idi və tədqiqatçının malik ola biləcəyi ən yaxşı vasitə onun intuisiyası olurdu. Buna görə düzgün etimologiyalar yalnız təsadüfən meydana çıxır onları əsaslandırmaq və sübut etmək mümkün olmurdu. Nadir hallarda əldə edilən şərhin ideal nəticəsi xalq etimologiyasına əsaslanırdı. XIX və XX əsrin əvvəlləri toponimikada etimoloji metodun inkişafı çox mühüm dövrü təşkil edir. Bu dövrün ən mühüm nailiyyəti komparativ, yəni müqayisəli tədqiqatlarla işlənmiş fonetik uyğunluq prinsipinin tətbiqi olur və bu prinsip toponimik etimologiyanın əsas meyarına çevrilir. Etimologiyada tarixi meyarı tarixi ehtimal kimi yeni həqiqətə uyğun formada qəbul etsək müəyyən bir ərazinin toponimikasını orada yaşayan xalqların dili ilə təhlil olunması deməkdir. Coğrafi meyar isə etimologiyada coğrafi ehtimal kimi, yəni ərazinin coğrafi şəraitin həqiqətə uyğun formada öyrənilməsi, coğrafi baxımdan obyektin öyrənilməsində adın izahı və təhlili deməkdir. Bütün bunlar toponimik etimologiyanın inkişafında səmərəli şəkildə əksini tapmışdır. Onlar bu gün də öz aktuallığını tam saxlayır, ayrı-ayrı adların izahı-müzakirəsi, bir çox adların ətrafında gedən mübahisələr toponimlərin şərhinin mürəkkəbliyini və çətinliyini göstərirdi.

Toponimik etimologiyaya yeni baxış N.Y.Marr və onun bəzi ardıcılıarı tərəfindən müəyyən edilmişdir. Coğrafi adların mənşəyinin təhlili nöqtəyi-nəzərindən "yeni dil doktrinası"nı, yəni yeni dil təlimini bir növ sistemli yanaşma cəhdi kimi qiymətləndirmək olar. Eyni zamanda, fonetik uyğunluqların dəyişməzliyi, eləcə də müqayisəli tarixi ənənəyə görə meydana çıxan digər meyarların unudulması uğursuzluqla nəticələndi. Ən mühüm iki başlanğıc – fonetik və linqvistik qanunauyğunluqlar toponimikada birləşdirildi. Beləliklə, toponimik etimologiya öz inkişafının yeni dövrünə qədəm qoydu. Ayrı-ayrı toponimlərin deyil, toponimiyanın öyrənilməsi, qədim yunan fəlsəfəsindən yaranan atomizmi təcridən əvəz edən ardıcılıq, XIX əsrdə inkişaf etmiş coğrafi adların etimologizasiyasına daha iki – sözdüzəldici və semantik meyarlar əlavə olundu. Bütöv toponimik təbəqələrin tədqiqi xüsusən də areal toponimlərinin kökündən onun tərtibatına – ilk növbədə şəkildə yönəldi. Bu, etimoloji problemi aradan qaldırmadı, əksinə etimoloji problemlər daha da yaxınlaşdırdı. Bu coğrafi adın etimologiyasını başa düşməyə, aydınlaşdırmağa imkan yaratdı. Adın mənşəyini məlum tarixini nəzərə alsaq, onun semantikasını birmənalı olaraq izah etmək və əksinə, izah olunmuş semantikaya görə toponimin mənşəyini müəyyənləşdirmək prinsipinə mümkündür. E.M.Murzaev, V.A.Nikonov Qiyasəddin Qeybullayev, Həsən Mirzəyev, Budaq Budaqov, İbrahim Bayramov və digər sovet toponimistlərinin əsərləri coğrafi adların elmi coğrafiyaşünaslıq metodlarını inkişaf etdirməyə davam edir, etimologiya meyarlarını aydınlaşdırır, əlavə yeni meyarlar əlavə edir. Bütün bu meyarların konkret bir ada münasibətdə tətbiqi çox vaxt hələ də birmənalı şəkildə həllini təmin etmir. Filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi Həsən Mirzəyevin 540 səhifəlik "Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri" kitabının 260-dan çox səhifəsi Dərələyəz mahalının toponimlərinə həsr olunmuşdur. Həsən Mirzəyev Dərələyəz toponimlərinin hər birini ayrı-ayrılıqda xalqımızın dili, tarixi, təfəkkürü, məişəti, adət-ənənəsi, etnoqrafiyası ilə bağlılığını əldə əsas götürərək təhlil etməsi inkaredilməz etimoloji və linqvistik faktlarla erməni cizma-qaralarına tutarlı cavab vermişdir. İbrahim Bayramovun "Qərbi Azərbaycan toponimlərinin təkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti", "Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri", "Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi" və s. əsərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə Qərbi Azərbaycanda olan toponimlərin mənşəyi, etimologiyası haqqında məlumat verilir. Budaq Budaqov Azərbaycanda və dünya miqyasında tanınmış coğrafiyaçı alimdir. O, müasir coğrafiyamızın geomorfologiya, landşaftşünaslıq və toponimika elmi məktəbinin banilərindəndir. Toponimiya termini (yunan dilindən topos - yer və onoma - ad) coğrafi adları araşdıran tətbiqi elmi bir sahədir. Onların mənşəyini, mənasını, zamanla

¹⁶ Bakı Slavyan Universiteti

dəyişməsinə, müasir səsinə və yazısını araşdırır. Toponimik tədqiqat apararkən tarix, coğrafiya, dilçilik kimi elmlərin bilinməsi tələb olunur. Toponimiya elminin tədqiqat obyektləri toponimlərdir. Toponimiya müəyyən bir ərazidə və bu əraziyə xas olan coğrafi adların məcmusudur. V.A. Juçkeviç coğrafi adlardan və onu tədqiq edən elm sahəsindən danışarkən göstərir ki, adların linqvistik planda tədqiqi statistik məlumatlar, coğrafi və tarixi analizlərlə tamamlanmalıdır. [6,12]. V.A. Nikonovun, maraqlı fikri bizi daim düşündürür: “Coğrafi adlar da sözdür, buna görə də bütün sözlər fiziki coğrafiyaya yox, dil qanunlarına tabedir. Toponimika özü üçün xüsusi vasitələr icad etmir, dildə mövcud olan vasitələrdən istifadə edir” [11, s. 66]. Yenə həmin mənbə: V.A. Nikonov qeyd edir ki, onomastik vahidlər onları yaradanların dili haqqında böyük məlumat daşıyır. Adların müəyyən yerə aidliyi isə həmin ərazidə yayılmış qədim dili bərpa etmək, yayılma ərazisinin hüdudlarını müəyyənləşdirmək imkanı verir [11,11]. T.I. Hacıyev və K.N. Vəliyev “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” kitabında onomastikaya belə bir tərif vermişlər: “...insan adlarının yaratdığı təbəqələr xalqın tarixi inkişafının mərhələlərinə uyğundur.” [5,64] Məlumdur ki, ad anlayışı ifadəsinin kökləri çox qədim zamanlara təsadüf edir. A.V. Superanskaya yazmışdır: “Xüsusi adlar linqvistik kateqoriyalara daxil olan bütün sözlər kimi eyni elementlərdən təşkil olunsa da, cəmiyyətə fərqli xidmət edir.” [12,7]. Müasir dövrümüzdə toponimiyanın tədqiqatına olan maraq leksikasının onomastika şöbəsinin spesifik xüsusiyyətlərlə izah olunur. Xalqın düşüncəsini, möhtəşəm mədəniyyətini əsrlər boyu özündə cəm edən toponimiya, etnosların tarixi mənşəyi problemlərini bir güzgü kimi əks etdirir və bu problemin həllində mühüm rol oynayır. Başlangıçda ölkəşünaslıqdan qaynaqlanmış toponimiya ilə bir elm kimi etimologiya məşğul olurdu. Bu sahəni elm kimi təsdiqləyən müəyyən ərazidə yayılmış toponimlərin xüsusiyyətləri və onların qrammatik semantik funksiyaları olmuşdur. Əgər dilçilik mövqeyindən yanaşsaq, təmiz toponimik “zona” yoxdur. Tarixi inkişaf prosesində bir toponimik dalğanın üzərini digər toponimik dalğanın örtməsi nəticəsində müəyyən toponimik qatların əmələ gəlməsi elmə məlumdur. Bu prosesdə yaranmış yeni adlar toponimik sistemə daxil olur. Bu zaman əsas məsələ yeni antroponimlərin, toponimlərin özündən əvvəl işlənənlərdən nə dərəcədə fərqlənməsidir. Alınma dilin (yəni dalğanın gətirdiyi hər hansı dil öz qrammatik xüsusiyyətləri ilə birləşərək) mənimsənilməsi ilə əvvəlki dilin qatlarında olan toponimlər və ya antroponimlər ümumilikdə desək onomastik qat kimi bərdəfəlik itmir. Toponim yeni dil sistemində adət edərək fəaliyyət göstərir və yaşayır. Sivilizasiya dəyişir, bununla bağlı etnos itir, qədim mədəniyyət unudulur. Lakin fonetik təhrifə məruz qalmış toponimlər fonetik şəklini dəyişərək də yaşaya bilər. Belə qədim və məşhur yer adlarından olan Balasakan və Çola toponimlərinin etimoloji –lingvistik təhlilini təqdim etmək istəyirik.

Balasakan – “Həmin meşəlikdən hücumda olan ermənilərin qarşısına Balasakan çarının oğulları çıxdılar” [7,s.39] Balasakanın adı ilk dəfə III əsrdə çəkilir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu toponim türkcə pala, düzən, çöl sözündən və sak etnonimindəndir [10s.385] Mahmud Kaşğarının tərtib etdiyi xəritədən anlaşılır ki, türk hökmdarlarının oturduqları mərkəz Balasağun şəhəridir və bu dəyişdirilmiş adlardandır. Doğu Türkünstanın qədim şəhərlərindən, mühüm mərkəzlərindən biri olan Balasağun İsik gölün quzeyində, Çu çayının sağ tərəfində idi. Sonradan qara xitaylar tərəfdən “gözəl şəhər” anlamında olan Günbalıka çevrildi. Çin və ərəb coğrafiyaşünaslarının verdiyi məlumatlara görə, indi həmin şəhərin yerində Tokmak şəhəri salınmışdır. Balasağun İlig Xanlara (doğu xaqaqlığa) paytaxt da olmuşdur. Bir zamanlar bu şəhərdə “Balasağun Xanlığı” qurulmuş, bu xanlıq qara xitayların o tərəfə gəlişlərinə qədər yaşaya bilmişdi. Qara xitaylar Balasağunu alaraq özlərinə mərkəz etmiş, 1215-ci ildə isə monqolların istilası nəticəsində dağılmışdır. Hazırda şəhərin xarabalıqları qalmaqdadır. “Divan”da Balasağun şəhərinin Əfrasiyabın oğlu tərəfindən tikildiyi bildirilmişdir [8,s.90]. “Türk dillərinin müqayisəli lüğəti”nə görə, Balasağun sözündəki bal morfemi “gil” mənasında qəbul edilmişdir. Q.Dörfer və N.N.Poppe monqol dilindəki leksik mənası “şəhər” olan balaskasun/ balgasun/ balka-sun sözləri ilə qədim türk dillərində balaka (balk) balıq sözləri arasında fonetik oxşarlığı qeyd etmişlər. Q.Dörferin bu sözün “gil” anlamı olduğunu, daha dəqiq desək, “gil divar”, “gil divarla dövrələnmiş yer” anlamı ifadənin tarixi inkişaf yolu keçərək “şəhər” mənasına çevrildiyini qeyd etmişdir [9,s.59]. “Qədim türk lüğəti”ndə isə Balasağun coğrafi obyekt, şəhər adı kimi verilmişdir. Bala morfeminin isə I mənası heyvan balası, quş balası, yəni balaquş II mənası əsasən “nökər”, “köməkçi” anlamında göstərilmişdir [2,s.80]. Sözün II komponentinə sağun morfeminə gəldikdə isə I mənada karlıklarda “fəxri ad”; II mənada xüsusi ad kimi verilmişdir – “Atasağun”. Deməli, müxtəlif mənəli sözləri nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlirik ki, Balasağun “gil divarla hasarlanmış kiçik şəhər” anlamını verən toponimdir. Məlumdur ki, Albaniya ərazisində qeydə alınmış toponimlərin əksəriyyəti türk mənşəlidir. Araşdırdığımız toponimlərin tarixi inkişaf prosesində bir toponimik dalğanın üzərini digər toponimik dalğanın örtməsi nəticəsində müəyyən toponimik qatların əmələ gəlməsi, sərhədlərin dəyişməsi nəticəsində, dünyada və ölkədaxili siyasi hadisələri nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlirik ki, toponimlərin sonrakı həyatını izləyərək müxtəlif adlara rast gəlirik. Bu prosesdə yaranmış yeni adlar toponimik sistemə daxil olur. Bu zaman əsas məsələ yeni antroponimlərin, toponimlərin özündən əvvəl işlənənlərdən nə dərəcədə fərqlənməsidir.

Çola – “Dərbənd yaxınlığında olan Çola” [7, s.41]. “Uxtanesdə Çola Dərbənddir”. Çola (Çoqa) Rubas çayının və Bilicinin yanında olan Torpaqqala adlanan xarabalığın yerində idi. “Ço-qa yaxud Jola hər fən at yeri, yaxud atlı adamların, yaxud hunların yaşadığı yer deməkdir. Hazırda yerli şivələrdə ata çə və yaxud çu” deyilir [3 s.36] Çol/Çul toponimi qədim türk mənşəli çul tayfasının adıdır və indi də Azərbaycanda Çullu adlı

kəndlərimiz var [1,s.29] Mənbədə Çola keçidi toponiminə rast gəlirik: “Bundan sonra şahın sarayına xəbər çatdı ki, saysız-hesabsız xəzər qoşunları Çola keçidini aşaraq bizim ölkəyə daxil olublar” [7, s.29] Mənbənin “Qeydlər və şərhlər” bölməsində verilən məlumata görə Çola keçidi Dərbənd keçididir [7, s. 211] Çola qapısı və Çola darvazası – “Onlar qəflətən Çola qapısından keçir və şəhərin keşikçiləri və İran şahının keçidin ətrafına yerləşdirdiyi başqa qoşunlara əhəmiyyət vermədən qartallar kimi başı aşağı hücum edərək Kür çayı tərəfə yönəldilər” [7,s. 96] “Onlar bir neçə gündən sonra Dərbənd yaxınlığında olan Çola darvazasına çatdılar” [7,s.155] Hər iki nümunədən bəlli olur ki, Çola darvazası, yaxud qapısı Çola şəhərini qoruyan qala divarlarına bərkidilmiş (adından məlum olduğu kimi) möhkəm qapılardır. Xalqın dilində belə bir deyim var: “Dəmir qapı Dərbənddə” Güman edirik ki, bu qapılar həqiqətən möhkəm olduğundan simvolik xarakter daşıyır. Mənbənin toponimlər sisteminə etimoloji-lingvistik vöndən baxılırsa, türk təfəkkürünün süzgəcindən keçmiş adlarda dərin fəlsəfi - psixoloji məna ilə yanaşı emosionallıq, ekspressivlik, ahəngdarlıq və poetikliyin qaynayıb qarışmış şəkildə olduğu aydınlaşacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Древнетюркский словарь // Ленинград: Наука, 1969, 677 с.
2. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik. 1984.128s.
3. Gerhard Doerfer "Türkische Lehnwörter im Tadschikischen" Wiesbaden Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXXVII, 3
4. Hacıyev T.I. Vəliyev K.N "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi"
5. Жучкевич В. А. Общая топонимика, Минск, 1968, 227 с
6. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı: Elm, 1993, 269 s.
7. Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk. Bakı: Ozan, 2006, IV cild, 760 s
8. Ларс Йохансон. Некролог: Герхард Дёрфер (1920–2003) // Тюркские языки, 2004, Том: 8, № 1
9. Март Н.Я. Избранные работы, Этно-глотогония Восточной Европы, т. 5, М-Л, ГСЭИ, 1935, 689 с.
10. Никонов В. А. Введение в топонимику. Москва, 2001, 184 с.
11. Суперанская А.В. Имена собственные в чужой языковой среде // Топономастика и транскрипция. М.: Наука, 1964. С. 35-64.
12. Севастьянов Олег. Первый поэт России. К 300-летию поэта В.К.Тредиаковского журнал «Слово» № 303, 2003

Açar sözlər: etimologiya, etimoloji metod, mənşə, təhlillər.

Ключевые слова: этимология, этимологический метод, происхождение анализы.

Key-words: etymology, etymological method, origin analyses.

Резюме

В истории тюркских народов произведение Мусы Каланкатуклу «История Албан» занимает особое место. В книге «История албан» есть много топонимов тюркского происхождения. Главная цель нашей статьи – сделать этимологическо-лингвистический анализ топонимов, Баласагун и Чола, а также выяснить их происхождение.

Summary

Musa Kalankatuklu's work "The History of the Albans" occupies a special place in the history of the Turkic peoples. In the book "The History of the Albans" there are many toponyms of Turkic origin. The main purpose of our article is to make an etymological and linguistic analysis of toponyms, Balasagun and Chola, as well as to find out their origin

Rəyçi: dos. X.Ə.Babaşova